

Over de mogelijkheid en wenselijkheid van een stadsbouwkunst*

Gerard Anderiesen, Arnold Reijndorp Architectuur en stedenbouw mogen zich de laatste jaren in een warme publieke belangstelling verheugen. Door middel van symposia, tentoonstellingen, debatten en prijsvragen is er veel aandacht voor architectuur. Via kranten en televisie wordt een breed publiek bereikt. Een nog breder publiek wordt geconfronteerd met gebouwen die nadrukkelijk de aandacht trekken: in de binnenstad van Rotterdam worden steeds grotere hoogten bereikt, en proberen spiegelende en buitenissig gevormde gebouwen hun bijdrage te leveren aan een stedelijk spektakel. De binnenstad van Amsterdam vormt een weerbarstiger plaats om met nieuwe gebouwen de aandacht te trekken.

Juist in en rond de Amsterdamse binnenstad zijn stadsvernieuwingsprojecten gerealiseerd van een hoog kwaliteitsniveau: de Nieuwmarktbuurt, de Westelijke Eilanden, de Droogbak, het Entrepotdok en straks de Oranje Nassau-Kazerne, bieden eigentijdse voorbeelden van uitstekende stedelijke woningbouw.

In het artikel in het vierde jaarboek *Kunst en beleid in Nederland* van de Boekmanstichting wijzen wij op twee tendensen in de stadsvernieuwing in de jaren tachtig.¹ Ten eerste is er sprake van de ontwikkeling van een in zekere zin herkenbare stijl die zich losmaakt van de historiserende en de inspraak-architectuur van de jaren zeventig; het is een stijl die zijn inspiratie vooral vindt in de beginperiode van de Moderne Beweging: de

jaren twintig van deze eeuw. Architecten die in dit opzicht de toon hebben gezet, zijn Paul de Ley, Lucien Lafour, Mecanoo, Wytze Patijn, Atelier PRO, Cees Nagelkerke, Arne van Herk, Theo Bosch, Margreet Duinker en Hans van der Torre. In 1985 spreekt de *Architectural Review* in een themanummer over hedendaagse Nederlandse architectuur niet zonder reden van een *New Amsterdam School*.²

Ten tweede vindt er een *esthetisering* plaats: heel simpel gesteld: 'het mag weer mooi zijn'. Er ontstaat een grotere aandacht voor details, er wordt geëxperimenteerd met kleuren. Bij het ontwerpen geeft men zich rekenschap van de betekenis van de historische en lokale context, maar nieuwbouw hoeft zich daar niet ongemerkt tussen te voegen en mag een nieuw en herkenbaar element in de straat en in de stad vormen. Het moeten geen 'angsthazen van baksteen' zijn, zoals Aldo van Eyck dat onlangs noemde, maar ze getuigen ook van een andere opvatting van wat mooi is dan de spiegel-tjes-cultuur die wij terugvinden in de moderne kantoorbouw. Architectuur moet van goede smaak getuigen.

Na de troosteloze eentonigheid van de jaren zestig en de loodzware truttigheid van de jaren zeventig lijkt er zich een stijl te ontwikkelen die vooral een uitdrukking vormt van de 'lichtheid van het bestaan'. Zware baksteengevels zijn vervangen door pleisterwerk in zachte kleuren, luchtig vormgegeven balkonhekjes zorgen voor een enkel accent. Het straalt optimisme uit, maar ook vluchtigheid. Is hier slechts sprake van een nieuwe trend die over enkele jaren wordt ingeruild voor de volgende?

Is deze architectuur vergeleken met de opringerige inspraakarchitectuur wel zo neutraal en terughoudend als op het eerste gezicht lijkt? Of ontwikkelt zich hier inderdaad een nieuwe stijl als uitdrukking van... ja van wat? of van wie? Van een nieuwe

maatschappelijke consensus? Van een nieuwe maatschappelijke klasse?

Het streven naar een nieuwe stijl is altijd verbonden met een verlangen naar een gemeenschap. Je kunt ook zeggen dat de behoefte aan een stijl verbonden is met angst: angst voor het uiteenvallen van de maatschappij, angst voor het nieuwe en onbekende. Door anderen wordt deze roep om een nieuwe stijl als uitdrukking van een nieuwe gemeenschap dan ook verbonden met conservatisme of met de nachtmerrie van een nieuwe orde zoals bijvoorbeeld in de roman *Blokken* van Bordewijk.³ Voor de architect Bakema vormde het gesloten bouwblok de uitdrukking van een totalitaire maatschappijvisie. Daartegenover stelde hij een 'open' stedenbouwkunde als uitdrukking van een 'open' en democratische samenleving.

Herkenbare stijl

Wij kunnen ons afvragen of het wenselijk is dat er in de stedenbouwkunde sprake is van een samenhangende en herkenbare stijl; direct daarmee verbonden is de vraag of dat mogelijk is. Past in een postmoderne samenleving niet eerder een veelheid en een snelle wisseling van stijlen? Waarom kan niet ieder individueel gebouw een uitdrukking zijn van de identiteit van de gebruiker dan wel van de hoogst individuele expressie van de architect? Moet niet eerder de bontheid van de stedelijke samenleving tot uitdrukking komen dan een kunstmatig opgelegde stijl? Kan de architectuur zich beroepen op haar autonomie en andere, maatschappelijke aanspraken weigeren?

In het begin van deze eeuw pleitte Berlage ervoor dat de stedenbouw de overheidskunst bij uitstek zou moeten zijn. 'Zoals de gotiek de kerkelijke kunst is, de renaissance de burgerlijke kunst en de barok de hofkunst, zo

hebben de nieuwe overheden de plicht op hun beurt een “overheidskunst” in het leven te roepen.¹⁴

Onder de nieuwe overheden verstond Berlage de nieuwe *democratische* overheden, die door de uitbreiding van het kiesrecht de bevolking vertegenwoordigden en die door de volkswoningbouw ook over het materiaal gingen beschikken voor het bouwen van een systematische stad. De systematische stad van Berlage wordt gekenmerkt door de samenhang tussen stedenbouw, architectuur en de functionele invulling. Het beste voorbeeld van Berlages opvatting over een systematische stad treffen wij aan in plan-Zuid in Amsterdam: het deel van de stad tussen Berlagebrug en Olympisch Stadion, bekend door Apollolaan en Beethovenstraat. Het is het dure deel van de stad, maar tot het plan behoren ook befaamde sociale woningbouwcomplexen zoals dat van ‘De Dageraad’ rond de P.L. Takstraat. Het is niet alleen een tot ver buiten onze langsgrenzen bekend voorbeeld van stedenbouw, het is ook tot op de dag van vandaag een binnen de Amsterdamse woningmarkt zeer gewaardeerd stadsdeel. Mensen wonen er graag.

Berlage is geslaagd in het vervullen van de opdracht die het college van Burgemeester en Wethouders hem indertijd had meegegeven, namelijk het leveren van een stedenbouwkundig plan dat aan de hoogste esthetische eisen zou voldoen en dat een woonomgeving zou bieden die kon concurreren met het Gooi en de duinstreek, waar op dat moment de meer gefortuneerden vanuit Amsterdam heen trokken. Dat maakt de opdracht van Berlage verrassend actueel. Is immers ook nu niet het streven van de besturen van de grote steden erop gericht de mensen met hogere inkomens in de stad te houden of naar de stad te trekken? Is het geen uitdagende opgave om dat te doen door hoge kwaliteitseisen te stellen aan stedenbouw en architectuur?

In de discussie van de laatste jaren leggen de voorstanders van een beleid om ook de hogere inkomens binnen de stad te houden, vooral de nadruk op het bouwen van meer koopwoningen, voor het meer ruimte bieden aan ‘de markt’. Maar weet ‘de markt’ eigenlijk wel wat zij met die ruimte zou moeten doen? Het plan-Zuid is voor een belangrijk deel gebouwd met particulier kapitaal, maar niet door het bieden van ruimte aan ‘de markt’, integendeel. Particuliere investeerders moesten zich wat betreft de stedenbouwkundige opzet en de architectuur van de gevel volledig schikken naar het plan van Berlage en naar de opvattingen van coördinerende architecten zoals Gratama en Staal.

Rijnboutt, de huidige Rijksbouwmeester, heeft enkele maanden geleden tijdens een discussie nadrukkelijk afstand genomen van deze lofzang op de jaren twintig: ‘De Amsterdamse School is uitdrukking van een dictatoriaal systeem (...) Cultuur wordt niet meer van bovenaf opgelegd door een paar regenten zoals in de jaren twintig waar moderne architecten als Duiker in het Amsterdamse buiten de deur werden gehouden.’¹⁵ Maar wat is het alternatief? Gaat het dan slechts om een periodiek terugkerend pathetisch pleidooi voor meer kwaliteit in de architectuur en realiseren wij dat door meer ruimte aan de architect te geven? Plaatsen wij tegenover het dictatoriale van een stroming de autonomie van de architect?

Het ging Berlage ook niet zozeer om het bevorderen van een architectuurstijl als wel om het ontwikkelen van de middelen om vorm te geven aan de stad. Het gaat dus om een stadsbouwkunst.

Dat was voor Berlage niet alleen een opgave voor stedenbouwkundigen en architecten. In zijn pleidooi voor een overheidskunst stelt hij de relatie tussen maatschappelijke (machts)

verhoudingen en de bouwkunst centraal. Wij zullen in dit verhaal de huidige mogelijkheden en wenselijkheden van een stadsbouwkunst ook niet benaderen vanuit een architectuur-theoretische of -kritische invalshoek, maar vanuit een sociologische. Een aantal thema’s passeren daarbij de revue.

De nieuwe onoverzichtelijkheid

De Duitse socioloog en filosoof Jürgen Habermas publiceerde in 1985 een essay onder de titel *Die neue Unübersichtlichkeit*, de nieuwe onoverzichtelijkheid.⁶ Hij schetst daarin een ontwikkeling waarin de grenzen tussen maatschappelijke klassen vervagen, waarbij klassen hun identiteit verliezen en de op basis van deze klassenidentiteit ontstane maatschappelijke organisaties zowel hun richtinggevende idealen als hun vanzelfsprekende achterban kwijtraken. De ‘erosie van het maatschappelijke middenveld’ heet dat sinds kort in Nederland.

Toen Berlage over ‘stedenbouw als overheidskunst’ sprak, was dat ideaal nauw verbonden met het emancipatiestreven van de arbeidersklasse. Het verhaal is vaak verteld: er moesten paleizen voor de arbeidersklasse worden gebouwd, om de kracht van de arbeidersklasse en de kracht van haar maatschappelijke organisaties (vakbonden, woningbouwcorporaties, maar ook van de gemeente en gemeentelijke diensten) tot uitdrukking te brengen. Het expressionisme van de Amsterdamse School moet in dat perspectief geplaatst worden. Een ander goed voorbeeld zijn de *superblocks* die in de jaren twintig in het ‘rode’ Wenen zijn gebouwd: dat waren geen paleizen, dat waren burchten van de arbeidersklasse.

De eerste volkshuisvestingsprojecten worden wel gedragen door het streven naar een verbetering van de woonomstandigheden van de *arbeiders*, maar de architectuur is daar geen

uitdrukking van. De architectuur vormt een uitdrukking van het streven naar emancipatie van de arbeidersklasse.

Het meer rationeel en objectief gedefinieerde streven naar een verbetering van de woonomstandigheden en een uit dat streven afgeleide architectuur en stedenbouw, drukt vanaf de jaren dertig en vooral in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog zijn stempel op de Nederlandse woningbouw. Architectuur en stedenbouw zijn dan ook niet meer de uitdrukking van het emancipatiestreven van een bepaalde maatschappelijke *klasse*, maar de uitdrukking van de brede maatschappelijke coalitie die ten grondslag ligt aan de opbouw van de verzorgingsstaat.

Als men dus spreekt van een verschraling van de architectuur van de moderne beweging, dan moet men zien dat er ook een verschraling plaatsvond van de idealen van die beweging. Een verschraling die door de vertegenwoordigers van de moderne beweging zelf werd erkend. Nog tijdens de bezetting schrijven Brinkman, Van de Broek, Maaskant en Van Tijen in het boek *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam*: ‘In experimenten lichtte hier en daar soms even iets van een gezonde nieuwe schoonheid, maar doorbreken deed dit licht niet. Er was in deze pogingen een koudbloedigheid, een abstractie, die afschrikte ondanks zijn zuiverheid.’⁷ En het zou na de oorlog in de woningbouw nog veel killer worden.

De ‘Nieuwe zakelijkheid’ was niet langer verbonden met een bepaalde politieke beweging. De vertegenwoordigers ervan zagen zich meer als de wegbereiders van de moderne samenleving.

Terwijl de architectuur van Berlage en de Amsterdamse school gedragen werd door architecten, ingenieurs en politici verbonden met de arbeidersbeweging, is de

wederopbouwarchitectuur het produkt geworden van een nieuwe *managerial class* die in en na de bezetting de verantwoordelijkheid voor de wederopbouw op zich neemt en die maar een ideaal kent: ordening.

Vanaf de jaren zeventig wordt het streven naar vooruitgang heftig bekritiseerd. Daarvoor in de plaats komt niet een vervangend ideaal, in dat decennium buitelen de ideologieën over elkaar heen. Nieuwe maatschappelijke groepen strijden voor hun emancipatie: vrouwen, jongeren, etnische groepen. Er is verzet tegen de ongebreidelde economische groei en mondiale machtsconcentraties. In de jaren tachtig komt de ideologische bevlogenheid tot een einde. Er wordt niet alleen afscheid genomen van het proletariaat, maar ook van de collectieve idealen. De snelle omwentelingen in wat tot voor kort het 'reëel bestaande socialisme' heette, hebben er voor gezorgd dat er nu meer dan ooit over het einde van de ideologie wordt gesproken, zelfs over het einde van de geschiedenis. Na de tradities zijn ook de ideologieën overboord gezet. Voor de buiteling van de ideologieën is de kanteling van de silhouetten van glinsterende kantoorgebouwen in de plaats getreden. Die kanteling wordt alleen veroorzaakt door de beweging van de toeschouwer. In de woorden van Jules Deelder: Posthistorisch vergezicht - Rotterdam gehakt uit marmer kant'lend in het tegenlicht.⁸

De nieuwe onoverzichtelijkheid is ook te zien in de stad. De binnenstad van Rotterdam en haar directe omgeving bieden een staalkaart van pogingen om vorm te geven aan de stad. Wij vinden er referenties aan de middeleeuwse stad - of liever aan het idee van de middeleeuwse stad, zoals dat onder andere door Camillo Sitte is gepresenteerd - met het zoeken naar stedelijk weefsel in de bebouwing van Blom aan de Oude

Haven en van Verhoeven aan de Karnemelks-haven. Wij vinden de aansluiting op de negentiende-eeuwse stad in de omliggende stadsvernieuwingsbuurten, maar ook in zekere zin in het woongebouw van Weeber aan het Pompenburg. Maar overheersend in het centrum wordt de spiegeling aan Manhattan, zoals aan het Weena. Al deze voorbeelden zijn de laatste tien jaar gebouwd.

De nieuwe onoverzichtelijkheid die Habermas terecht kenmerkend acht voor de huidige samenleving lijkt het streven naar een overheidskunst zoals bepleit door Berlage onmogelijk te maken.

Toch bestond binnen de stadsvernieuwing in de jaren tachtig voldoende consensus over uitgangspunten en doelstellingen om in zekere zin een stijl tot ontwikkeling te laten komen. Een stijl die volgt op wat nu vaak smalend 'inspraakarchitectuur' wordt genoemd. Deze term duidt echter op een betrokkenheid van groepen bewoners, architecten, gemeente-ambtenaren en woningbouwcorporaties die van grote betekenis is geweest voor de herwaardering van de stad en het stedelijk leven. Achteraf kun je gerust zeggen dat wat zich toen onder de leuze 'bouwen voor de buurt' presenteerde als een herleving van de buurtcultuur, in feite de voorbode is gebleken van een nieuwe stadscultuur.

Die betrokkenheid van groepen bewoners bij de totstandkoming van woningbouwprojecten is, ook in de stadsvernieuwing, de laatste jaren verdwenen. Hetzelfde geldt voor de betrokkenheid van architecten bij wat er in een wijk gebeurt. Stadsvernieuwing is procesmatig gesproken een routine geworden. De aandacht heeft zich verlegd naar de kwaliteit van de architectuur en van de openbare ruimte. Op zichzelf is dat verheugend, maar toch kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat er met het afscheid van de inspraakarchitectuur en de

bielzen en wipkippen op straat, tegelijk van veel meer afscheid is genomen. Van idealen? Van bepaalde bevolkingsgroepen? In ieder geval van een bepaald idee hoe de wijk er uiteindelijk uit zou moeten zien, zowel in stedenbouwkundig, architectonisch, als in sociaal-cultureel opzicht. Terwijl de bevolking van de stadsvernieuwingswijken heterogener, onoverzichtelijker, levendiger is geworden, werd de architectuur in de stadsvernieuwingswijken soberder, helderder en werden de straten leger en overzichtelijker. Dat brengt ons op de volgende twee aspecten. In de eerste plaats de opgave om vorm te geven aan het publieke domein, aan straten en pleinen, en ook aan het stedelijke spektakel zoals dat een belangrijke rol speelt in de huidige plannen voor stedelijke revitalisering. En daarnaast aandacht voor de veranderingen in de stedelijke bevolking die steeds heterogener wordt en die op het niveau van wijken, straten en zelfs trappenhuizen het bewijs leveren van de nieuwe onoverzichtelijkheid van Habermas.

Het publieke domein

De stad is in. Vluchtte men enkele decennia geleden bij voorkeur de stad uit, nu reist men er zelfs in vakanties naar toe. Bezocht men vroeger een stad vooral vanwege de monumentale bezienswaardigheden, nu wordt men gelokt door nieuwe theaters, nieuwe musea, nieuwe attracties die worden aangeprezen in de stedenbijlagen van kranten en tijdschriften. Deze bieden tevens een uitgebreid overzicht van de nieuwste cafés en eetgelegenheden en de winkels. Niet de stad, maar het stedelijk spektakel vormt de aantrekkingskracht.

Dat stedelijk spektakel beheerst ook de stedenbouwkundige opgave van dit moment. De ideële doelstelling van de stedenbouwkunde is niet langer de ordening van het maatschappelijk leven, maar de vormgeving

van een nieuwe stedelijkheid.

Dat verklaart de toegenomen belangstelling voor de vormgeving en inrichting van het 'publieke domein'. (De Wiardi-Beckmanstichting heeft daar onlangs een aardig boekje over uitgegeven⁹). Wie de discussie daarover volgt kan zich moeilijk aan de indruk onttrekken dat het daarbij niet in de eerste plaats gaat om het aantrekkelijker maken van het publieke domein, maar om het aantrekken van publiek. Daaraan wordt het succes van een stedelijke revitaliseringspolitiek afgemeten; niet de investeerders of de nieuwe groepen bewoners die op de stad af komen, maar het publiek, dat de nieuwe theaters en musea bezoekt, de pleinen en terrassen bevolkt is de uitdrukking van succes. Dat publiek moet zorgen voor de 'nieuwe levendigheid' die door toedoen van nieuwe zakelijkheid en nieuwe truttigheid teloor is gegaan.

Hajer maakt in zijn hiervoor gememoreerde boekje over het publieke domein een onderscheid tussen structurele maatregelen, zeg maar stedenbouw in de klassieke betekenis, het ontwerpen en inrichten van de openbare ruimte, en tijdelijk maatregelen, het organiseren en stimuleren van activiteiten die publiek brengen in het publieke domein. Stedenbouwkunde als vormgeving van het stedelijk leven wordt steeds meer organisatie van het stedelijk spektakel, dat in de plaats komt van de 'levendigheid' (de chaos vaak) en de 'ontmoeting'. De cultuursocioloog Zijdeveld sprak in het voorjaar snerend over de Eftelingisering van de stad.¹⁰

Dat leidt tot een merkwaardige tegenstelling in het beleid met betrekking tot het publieke domein. Aan de ene kant het opvoeren van het bruisende stedelijke leven, door de concentratie van attracties, musea, tropische zwemparadijzen, *fun-markets* et cetera. Aan de

andere kant de vormgeving van de leegte: overzichtelijke, heldere pleinen en straten. Een nieuwe ordening waar geen plaats is voor paaltjes en vuil, en ook niet voor zwervers en junkies.

Het publieke domein valt zo uiteen in die gebieden waar vooral het publiek wordt geconcentreerd en die gebieden waar het publieke leven (de ontmoeting, de stedelijke openbaarheid) zou moeten ontstaan. De twee gebieden lijken het domein van twee verschillende groepen. Het laatste is het gebied van de echte stedeling, voor wie stedelijkheid gelijk staat aan beschaving en die de ontwikkeling van het andere domein ervaart als een bedreiging en zich vol walging afkeert van de overheersing van de kroketten- en pretparkcultuur.

De strijd om de ruimte is kenmerkend voor de stad. Het probleem van een stedenbouwkunde die zich vooral ten doel stelt het stedelijk spektakel te organiseren, is dat daarin het tijdelijke prevaleert boven het structurele; dat stedenbouwkunde wordt tot het inrichten van het podium en de architectuur tot het vormgeven van een decor dat maar voor één voorstelling geschikt is.

Stedenbouw als stadsbouwkunst zou echter straten en pleinen moeten opleveren die een veelheid aan activiteit verdragen; leegheid die plotseling vol kan raken, een ordening die chaos moeiteloos opneemt. Wil het publieke domein ook betekenis hebben voor de stadsbewoners en niet alleen voor het publiek van buiten, dan moet het idee verlaten worden dat een stad bestaat uit een centrum (waar het allemaal gebeurt; het publieke domein bij uitstek) en woonwijken. Toegegeven, deze merkwaardige scheiding tussen openbaar en privé in de stad is het resultaat van enkele decennia functionele stedenbouw; ook het 'bouwen voor de buurt' had

er nog last van. Maar de aandacht voor het publieke domein zal nu moeten leiden tot het besef dat de verschillende delen van de stad te zamen de stad vormen. Niet alleen het privé-leven, maar ook het publieke leven speelt zich voor een belangrijk deel in de verschillende wijken van de stad af. Stadsvernieuwingswijken zijn geen geïsoleerde volksbuurten meer. De Bijlmermeer is geen slaapstad maar een levendige multiculturele nieuwe stadswijk, met alle conflicten, confrontaties en problemen die men in de binnenstad vanzelfsprekend vindt.

Heterogeniteit

Wanneer wij het over het publieke domein hebben, moeten wij ook weten wie het publiek vormen, wie van de stad gebruik maken. De bevolking van de grote steden is in de laatste decennia aanzienlijk heterogener geworden. Veel 'echte' Amsterdammers en 'echte' Rotterdamers hebben de stad verlaten. In het Oude Westen in Rotterdam waar wij vorig jaar een onderzoek deden bleek slechts een op de vijf van de huidige volwassen bewoners geboren te zijn in Rotterdam.¹¹ Voor de vertrekkers is een bonte mengelmoes in de plaats gevonden, verschillend naar afkomst en naar land en plaats van herkomst, van Anatolië, het Rifgebergte tot aan de Noordoostpolder en Scheemda. Het dagelijkse leven is georganiseerd in allerlei verschillende huishoudensvormen: van het traditionele grote buitenlandse gezin via het in sterke opkomst zijnde 'moderne gezin' van de tweede generatie immigranten, via het Surinaamse eenoudergezin en de pas ontdekte tweeverdieners-*met*-kinderen tot aan de van het Yuppie-image bekende alleenstaanden en samenwonenden zonder kinderen. Daartussendoor woont dan ook nog af en toe een woongroep.

Hoe moet een stadswijk waar een dergelijke heterogene bevolking is gehuisvest eruitzien? Er gaan de laatste tijd stemmen op die zeggen dat die stadswijken ook helemaal niet zo heterogeen zouden moeten zijn. Dat er een differentiatie van woonmilieus moet plaatsvinden; voor elke doelgroep een eigen woonmilieu. Stadswijken voor de echte stedelingen, voor gezinnen vanzelfsprekend gezinswijken en voor de verschillende groepen immigranten - als de voormalige Haagse wethouder van Volkshuisvesting Van Otterloo zijn zin krijgt - een klein-Turkije of dito-Marokko.

Mensen zijn heel verschillend, zeker. Maar willen ze ook allemaal wat anders en willen zij dat hun verschillend zijn ook aan de buurt en aan de gevel is af te lezen? Of waarderen mensen in de stad nu juist de heterogeniteit, de anonimiteit en de onherkenbaarheid? Bekritisieren de nieuwe stedelingen de *suburbs* niet vanwege het feit *dat* er gezinnen met kinderen wonen, maar omdat er zo dik bovenop ligt dat het daar voor gezinnen met kinderen is bedoeld?

Uit ons onderzoek in stadsvernieuwingsgebieden in Amsterdam en Rotterdam, uit de uitvoerige gesprekken met al die verschillende bewoners komen niet zulke verschillende voorkeuren naar voren: het overgrote deel kiest voor de stad: sommigen denken daarbij aan de binnenstad, maar een groter deel prefereert een wat rustige, ruime stadswijk: Blijdorp, Kralingen, Watergraafsmeer, Amsterdam-Zuid.

Het is ook een kenmerk van het plan van Berlage dat er gebouwd is voor verschillende groepen, voor verschillende 'welstandsklassen', zonder dat die verschillen in de stedenbouwkundige opzet en architectuur tot uitdrukking worden gebracht. De verschillen zitten *achter* de gevels: van tweehonderd vierkante meter aan de Apollolaan, via

honderdtwintig vierkante meter aan het Olympiaplein tot niet veel meer dan zestig vierkante meter aan de Olympiaweg.¹²

Wij pleiten daarom voor een niet al te doelgroep-specifiek bouwen, voor stadswijken die aantrekkelijk zijn voor een heterogene bevolking. Hoe zo'n stadswijk eruit moet zien, is de opgave die stedenbouw en architectuur zich zouden moeten stellen.

In sociale woningbouwprojecten blijkt het mogelijk te zijn bijna chique woongebouwen te ontwikkelen, waar iedereen kan wonen en niemand een stigma van sociale woningbouw hoeft te dragen. Voorbeelden zijn het project Hillekop van Mecanoo in Rotterdam en het woongebouw van Uyttenhaak achter de Droogbak in Amsterdam.

In deze projecten is de Nederlandse traditie in volkshuisvesting en stedenbouw gecombineerd met de eigentijdse opgave te moeten bouwen voor een heterogene bevolking in een stedelijke omgeving. Het is de vraag of deze combinatie verder ontwikkeld kan worden wanneer de verhoudingen waaronder gebouwd moet worden veranderen.

Van sociale woningbouw naar particuliere investeringen

De vernieuwing van de stadsvernieuwing is op de agenda geplaatst en dat betekent vooral dat het primaat van de sociale woningbouw in de stedelijke woningproductie wordt losgelaten. Gezien de bevolkingsontwikkelingen, gelet op de verhoudingen op de woningmarkt zijn er goede argumenten voor het bouwen van duurdere woningen in de huur- of koopsector. Maar wie worden de opdrachtgevers, welk type woningen gaat er gebouwd worden, welke architectonische benadering gaat er gevolgd worden? Merkwaardig genoeg kunnen wij wel de slagzin horen 'Meer markt, meer ruimte voor het particulier initiatief', maar zelden de

opdracht 'Meer markt, meer kwaliteit'. Men krijgt wel eens de indruk dat er een geloof heerst dat particuliere investeerders een welhaast mysterieus inzicht in de markt hebben, precies weten welk produkt voor wie gemaakt moet worden, terwijl gemeentelijke diensten en corporaties het allemaal niet weten ondanks bergen onderzoek en jaren ervaring. Dat is niet waar. De particuliere investeerders weten niet wat ze precies in de stad moeten en kunnen bouwen. En wat betreft de bijdrage aan de *bouwkunst* hebben ze weinig om trots op te zijn. Toch vormt juist de stedenbouwkundige en architectonische kwaliteit van het geheel een belangrijke bijdrage aan de waarde, aan het rendement van de belegging. Het geheel is meer dan de optelsom van de delen, dat laat het plan-Zuid van Berlage zien. Het is ook de opgave die verschillende gemeentebesturen zichzelf stellen bij de vernieuwing van de stadsvernieuwing. De inschakeling van de markt leidt niet vanzelf tot een hogere kwaliteit, vooral niet van de stedelijke ruimte. De lokale overheden zullen de voorwaarden dwingend op moeten leggen om die kwaliteit te realiseren, omdat kwaliteit in een stedelijke context slechts denkbaar is in samenhang met de omgeving.

Dilemma

Onze exercities rond het vraagstuk van de mogelijkheid en wenselijkheid van een stadsbouwkunst, brengen ons bij een dilemma.

Wij hebben erop gewezen dat zich in de stadsvernieuwing in de jaren tachtig net als in de volkswoningbouw rond 1920 een waardevolle stedelijke architectuurstijl heeft ontwikkeld. Wij hebben er in ons artikel in het jaarboek van de Boekmanstichting op gewezen dat dit niet is toe te schrijven aan het toevallig naar voren treden van goede architecten, maar dat er een draagvlak bestond om deze architectuur tot ontwikkeling te laten komen.

Wij hebben betoogd dat de heterogeniteit van de stedelijke bevolking niet strijdig is met een samenhangende stedenbouwkundige en architectonische benadering. Dat wil niet zeggen dat er geen verschillen tussen wijken en delen van de stad zouden mogen bestaan, integendeel. Het wil wel zeggen dat er niet voor iedere te onderscheiden categorie in de stedelijke bevolking een andere woning, van een andere architectuur moet worden ontwikkeld.

Een heterogene bevolking maakt ook juist een goed vormgegeven publiek domein noodzakelijk, in het dagelijkse leven van de stad en niet alleen op hoogtijdagen voor de bezoekers van buiten. Dat vereist stadsbouwkunst. Wij hebben betoogd dat de noodzaak er is om deze vragen te stellen omdat de grote nieuwbouwlocaties in de grote steden zoals de IJ-oeveren en de Kop van Zuid onder andere maatschappelijke verhoudingen gebouwd zullen gaan worden.

Maar, dit alles vereist een stadsbestuur met een politiek en een maatschappelijk draagvlak dat in staat is om een visie op de stad te ontwikkelen en om het beeld van de stad vorm te geven. De ontwikkelingen van de laatste maanden stemmen in dit opzicht niet hoopvol. De wethouders met de grootste plannen hebben bij de laatste verkiezingen het zwaarste verlies geleden. Dat ligt ook aan die plannen: de stadsvernieuwing bood een duidelijk verhaal en kwam voort uit een redelijk duidelijke visie (gevormd na eindeloze discussies, overigens) op de stad. De IJ-oeverplannen introduceren een grootschalig project waarvan niet duidelijk is wie daar en waarom warm voor zou moeten lopen. Een perspectiefschets van de Dienst Ruimtelijke Ordening op de voorkant van een bijlage van *Het Parool* (26 mei 1990) biedt vooral geen beeld. Dan rest nog slechts de angst voor kunstmatig aangelegde waterfronts en marina-achtige bebouwingen.

Gerard Anderiesen en Arnold Reijndorp

waren in 1990 verbonden aan de vakgroep sociologie van de Universiteit van Amsterdam

Wij weten alleen dat Amsterdam zich altijd nogal weerbarstig heeft getoond ten opzichte van een dergelijke stedenbouwkundige en architectonische willekeur.

* Deze bijdrage is een bewerking van een referaat ter gelegenheid van de presentatie van het vierde jaarboek *Kunst en beleid in Nederland* op 30 mei 1990.

Noten

1. G. Anderiesen en A. Reijndorp (1990). 'Stadsvernieuwing als overheidskunst'. In: *Kunst en beleid in Nederland 4*. Amsterdam: Boekmanstichting/Van Genneep.
2. Zie: *Architectural review*, no. 1, January, 1985.
3. Zie (o.a.): K. Bosma & C. Wagmans (1990). 'De ruis van angst: speuren naar verborgen thema's in architectuur en stedenbouw'. In: *De verwerking van de tweede wereldoorlog in literatuur en kunst*; D.H. Schram & C. Celjon (red.) (1990). Amsterdam: VU-Uitgeverij.
4. Zie ons artikel: G. Anderiesen en A. Reijndorp (1990). 'Stadsvernieuwing als overheidskunst'. In: *Kunst en Beleid in Nederland 4*. Amsterdam: Boekmanstichting/Van Genneep.
5. K. Rijnboutt, geciteerd in J. Rutten (1990). 'Meer markt, minder kwaliteit'. In: *Bouw*, no. 1, 12 januari, p. 42.
6. J. Habermas (1985). 'Die neue Unübersichtlichkeit: die Krise des Wohlfahrtsstaates und die Erschöpfung utopischer Energien'. In: *Merkur*, no. 39.
7. Van Tijen, Maaskant, Brinkman en Van den Broek (1941). *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse.
8. Uit de bundel R. Vroegindewij (samenst.) (1990). *Rotterdam gehakt uit marmer*. Rotterdam: Ad. Donker.
9. A. Hajer (1989). *De stad als publiek domein*. Amsterdam: Wiardi Beckmanstichting.
10. A. Zijderveld (1990). 'De samenleving als pretpark'. In: *Het Parool*, 26 mei.
11. Zie G. Anderiesen en A. Reijndorp (1990). *Van volksbuurt tot stadswijk*. Rotterdam: uitgave projectgroep Het Oude Westen.
12. Zie: Berlage, H.P. (et al.) (1933) *Moderne bouwkunst in Nederland, deel 4: de middenstandswoning als etagehuis en flat*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse n.v.

Bibliografische gegevens

Anderiesen, G. en A. Reijndorp (1990) 'Over de mogelijkheid en wenselijkheid van een stadsbouwkunst'. In: *Boekmancahier*, jrg. 2, nr. 6, 380-387.